

O‘ZBEK POEZIYASI VA UNING RIVOJLANISH TARIXI

Hamdamova Fotima Rahmatilla qizi

Annotatsiya: maqolada o‘zbek she’riyatining tadqiq qilinishi va uning rivoji haqida soz boradi. O‘zbek she’riyatini birinchilardan bo‘lib tadqiq qilgan va bu mavzu yuzasidan dissertatsiya yozgan olimlar haqida.

Tayanch so‘zlar: Poeziya, proza, poetika, tahlil, leksika, arab tili leksikasi, fors tili leksikasi, adabiy til, umumxalq tili.

Badiiy adabiyot tilini o‘rganish va tahlil qilish filologiya ilmining eng muhim masalalaridan biri bo‘lganidek, adabiy til taraqqiyoti yo‘llarini aniqlab berishda ham chuqur ahamiyatga ega. O‘zbek tilshunosligida badiiy adabiyot tilining keng o‘rganilayotgan aspektlardan biri leksik-stilistik aspekt bo‘lib, badiiy asar tilini bu usulda o‘rganish tilshunoslik uchun qanchalik muhim bo‘lsa, adabiyotshunoslik uchun ham shunchalik muhimdir. Rus tilshunosligida badiiy adabiyot tilini o‘rganishga bag‘ishlangan ko‘plab asarlar mavjud.

Bu sohadagi yirik tadqiqotlar sifatida akademik V.V Vinogradov¹, professor A.I.Yefimovning², bir qancha asarlarini misol keltirish mumkin. Bu ishlarda badiiy adabiyot tili, uni o‘rganish va tahlil qilishni nazariy masalalari atroflicha bayon qilingan. V.V.Vinogradov badiiy asar leksikasini o‘rganishda so‘zlarni turlistilistik qatlamlarga ajratib, shu asosda leksik vositalarning stilistik funksiyasini aniqlashni tavsiya etadi³. Rus tilshunosligida badiiy adabiyot tili va uslubini o‘rganishga bag‘ishlangan bir qator ishlar maydonga keldi.⁴ Bu asarlar orasida ayniqsa poeziya tili va poetik nutq masalalariga bag‘ishlangan ikki to‘lam xarakterlidir. “Слово в русской советской поэзии” kitobida poeziyada so‘z, so‘zning poetik nutq jarayonidagi roli, obrazlilikni ta’minlash ko‘lami, poetik nutq stilistikasi, so‘z qo‘llash novatorligi masalalari atroflicha, faktik materiallar asosida tahlil qilinadi. “Языковые процессы современной русской художественной литературы” kitobida hozirgi poeziya tili xususiyatlari rus poeziyasi materiallari asosida tahlil qilinadi. Kitobda poeziya tilining yuqori va poetik leksikasi, arxaik so‘zlarning poetik nutq jarayonida leksik vosita sifatida bajaradigan vazifasi masalalari, shuningdek bu leksik elementlarni o‘rganish muhimligi qayd etilgan.

O‘zbek filologiyasida badiiy asar tili va uslubini o‘rganish uzoq tarixga ega bo‘lmasa-da, bu sohadagi muvaffaqiyatlarni ko‘rsatuvchi bir qator ishlar mavjud.

¹ В.В Виноградов языке художественной литературы 1977. С. 7. И другие

² “Слово в русской советской поэзии” М 1973 “Языковые процессы современной русской художественной литературы” М 1977 Винокур Г.О. Критик Поэтического текста. – М.: Государственная Академия художественных наук, 1927

³ В.В Виноградов Поэзия Анна Ахматовий. Л. 1925.

⁴ Тимофеева .В.В Язык поэта (Поэтические язык Маяковского). М.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, o'zbek filologiyasida badiiy adabiyot tilini o'rganishga bag'ishlangan ishlarning ko'pchiligi asosan maqola xarakteridagi ishlardir.

O'zbek badiiy adabiyoti tilini o'rganishga bag'ishlangan ilmiy tadqiqot ishlarini xarakteri jihatdan 3 ga bo'lish mumkin.

1. Badiiy adabiyot tilini o'rganishning umumiy masalalariga doir ishlar
2. Badiiy asar tilini lingvistik aspektda o'rganishga doir ishlar.
3. Badiiy asar tilini adabiyotshunoslik aspektida o'rganishga doir ishlar

Birinchi guruhdagi tadqiqotlar maqola xarakteridagi ishlar bo'lib, badiiy asar tilini o'rganishning nazariy masalalariga bag'ishlangan. Masalan, I.Sultonovning "Badiiy asarning tili"⁵., A.G'ulomovning "Badiiy adabiyotning tili haqida", J.Esonovning "Badiiy asar tilini o'rganish"⁶.. maqolalari shu xarakterdagi ishlar bo'lib, badiiy asar tilini o'rganishning umumiy prinsiplari to'g'risida to'xtalib o'tilgan. Navoiy asarlari tilini o'rgangan bir qator olimlarning ishlarida lingvistik masalalar bilan bir qatorda uslub masalalarini ham izohlashga bo'lgan intilishlar ham muhim spesifik xususiyatlari bilan ajralib turadi⁷..Bu tadqiqotlar orasida A. Karimovning "Farhod va Shirin" dostonining leksik-semantik va stilistik xususiyatlari haqidagi dissertatsiyasi alohida ahamiyatga ega. Ish ikki bobdan iborat bo'lib, birinchi bobda doston leksikasi genetic prinsipga asoslanib o'rganilgan. Doston leksikasi (qadimgi turkiy va o'zbekcha) so'zlarga ajratilib, ularning xarakterli tomonlari izohlangan.

O'zbek poeziyasi leksikasi o'ziga xos tarixiy taraqqiyot bosqichiga ega. O'zbek poeziyasi o'z taraqqiyotida turli tillardan o'zlashgan so'zlar hisobiga boyib bordi Poeziya tilida uchraydigan. Ko'pgina leksik vositalar turli davrlarda fonetik va morfoligik jihatdan o'zgarib, hozirgi adabiy til normativligiga asoslangan, fonetik va morfologik jihatdan adabiy til qonuniyatiga bo'ysunadigan ko'rinishga ega bo'lgan. Hozirgi o'zbek poeziyasi tili o'zbek klassik poeziyasi tilidan farqlanib, quyidagi leksik manbalar asosida vujudga kelgan

O'zbek poetik leksikasining asosiy negizini asl turkiy so'zlar tashkil qiladi. Turkiy so'zlar o'zbek poeziyasida asrlardan buyon ishlatilishi bilan birga tilning qonun-qoidalariga muvofiq yangi so'zlar yasalishi uchun o'zak bo'lib, o'zbek poeziyasida turkcha so'zlarning yanada ko'payishini ta'minlaydi. Hozirgi o'zbek poeziyasida bitmoq, bol, o'shal, qalb, dudog', inju, ochun, og'u, tegra, chechak, erur, yalov, yor, nogoh kabi turkiy so'zlar qo'llanmoqda.

Juda qadimdan buyon fors-tojiklar bilan ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy aloqala, territorial yaqinlik natijasida o'zbek poetic leksikasiga fors-tojik tilidan ko'pgina so'zlar kirgan va ular asosan, ot turkumidagi so'zlardir. Masalan, abr, anduh,

⁵ Sultonov Izzat. Badiiy asarning tili O'zbekiston adabiyoti va san'ati. 1939. 5-son

⁶ G'ulomov A. Badiiy adabiyotning tili haqida Adabiyot va san'at 1941.1-son

⁷ Mamatov X Lesiko-stilicheskie osobennosti xudojnost prozi Alishera Navoiy AKD. Toshkent. 1969. Karimov A. Leksiksemanticheskie I stilicheskie osobennosti yazika poemi "Farhad I Shirin" Alishera Navoivennoy

afg'on, ashk, bo'sa, bo'ston, gardun, giryon, gulzor, gulruh, gulshan, diyor, kamand, kishvar, mahvash, mahliqo, mohtob, mujda, nigoh va boshqalar.

VII-XIII asrlarda O'eta Osiyoning arablar tomonidan istilo qilinishi madaniy hayotga qolaversa, tilga ham o'z ta'sirini ko'rsatdi. Arab tilining keng yoyilishiga olib keldi. Masalan, abad, azim, ayyom, anbar, andalib, ag'yor, bashar, bahr, boqiy, vasl, visol, zakiy, izhor, ishq, Kabir, malak, mahzun, nasim, oraz, sabo, sanam, uzor, falak, fano, hilqat, g'znim, g'orat, hajr, va boshqalar arab tilidan o'zlashgan bo'lib o'zbek she'riyatida keng qo'llanmoqda.

O'zbek poetik leksikasining boyishidagi yangi davr- Ulug' Oktyabr revolyutsiyasi g'alabasi bilan bog'liq. Bu davrda o'zbek poeziyasi rus tili var us tili orqali kirgan so'zlar hisobiga boyidi.

O'zbek poetik leksikasi so'z san'atkorlari tomonidan ijod etilgan yangi so'zlar va yangi yasamalar bilan ham boyib boradi. Hozirgi o'zbek she'riyati bilan tilida ko'proq poetic uslub uchun xos bo'lgan shaxs otlari: yelkadosh, oyoqdosh, o'lkadosh, qadamdosh, g'ururdosh, baxtnoma, sharafobod, nurobod, nurxona kabi so'zlar qo'llanmoqda.⁸

O'zbek she'riyatida o'z o'rniga ega ijodkor Shodmonqul Salom poeziyasini tadqiq qilar ekanmiz eng avvalo, adabiy til tushunchasin kengroq yoritamiz. Adabiy — muayyan umumxalq tilining qayta ishlangan va me'yorlashtirilgan, mazkur tilda so'zlashuvchi xalqning madaniy ehtiyojlariga xizmat qiluvchi shakli. „Qayta ishlangan“ tushunchasi nisbiy (tarixan turli davrlarda, turli xalqlarda adabiy til o'zgarib turgan). Hatto ayrim bir xalqda ham Adabiy til turli davrda turlicha bo'lgan (mas, qadimgi turkiy adabiy til, hozirgi o'zbek adabiy tili). Ba'zi davrlarda bir xalq uchun boshqa bir xalq tili Adabiy til vazifasini o'tagan. Har qanday Adabiy til xalq og'zaki nutqi asosida shakllanib, shu xalq tiliga xos shevalarni umumlashtiradi va barcha sheva vakillari uchun tushunarli shakl oladi.

Adabiy til deganda ba'zan uni turli ko'rinishlari bilan qorishtirib yuboradilar. Xususan, yozma Adabiy til va og'zaki Adabiy til hamda badiiy adabiyot tili bilan Adabiy tilni ayni bir deb bo'lmaydi. Adabiy til o'z mezonlarini egallagan shu tilda so'zlashuvchilar barchasi uchun birdek U ham yozma, ham og'zaki shakllarda amalda qo'llanadi. Badiiy asar (yozuvchi) tili ham Adabiy til me'yorlariga bo'ysunsa-da, ko'plab xususiylik hamda umum e'tirof etmagan jihatlarni o'zida mujassamlashtiradi. Turli xalqlarda hamma davrlarda ham Adabiy til bilan badiiy asar tili bir taxlitda bo'lmagan. Adabiy til bilan milliy til o'rtasida ham farq bor. Milliy til shu tilning egasi bo'lgan xalq millat bo'lib shakllanganda yuzaga keladi. Milliy til adabiy til vazifasi o'taydi, lekin har qanday adabiy til darhol milliy tilga aylana olmaydi. Adabiy til bilan shevalar o'rtasidagi munosabat alohida muammoni tashkil etadi.

⁸ B. Umurqulovning "Poetik nutq leksikasi" (Toshkent: (O'zbekiston Fan nashriyoti 1990 y. 18 b)

Shevalar tarixan qanchalik barqaror bo'lsa, Adabiy til uchun shevalarning vakillarini lingvistik nuqtayi nazardan umumlashtirish shunchalik murakkablashadi. Hozirgi kunda ko'pgina mamlakatlar (masalan Italiya, Indoneziya va boshqalar)da shevalar adabiy til bilan teng suratda qo'llanmoqda. Adabiy til tushunchasi odatda til uslublari tushunchasi bilan bog'lanadi. Ammo bu bog'lanish bir tomonlama. Chunki til uslubiyatlarining o'zi adabiy til ko'rinishlari hisoblanadi. Ular tarixan shakllangan, muayyan belgilar majmuidan iborat bo'ladi. Mazkur belgilarning bir qismi boshqa uslublarda takrorlanishi mumkin. Lekin, bu takroriy belgilarning ma'lum shaklda birikishi va vazifasining o'ziga xosligi bir uslubning ikkinchi uslubdan farqini belgilaydi. O'zbek tiliga Davlat tili maqomining berilishi (1989) o'zbek Adabiy til rivojini ta'minlovchi muhim voqea bo'ldi. O'zbek Adabiy til i turli xalqlar Adabiy til i rivojlanish tajribasi asosida yanada takomillashib bormoqda⁹

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. В.В Виноградов языке художественной литературы 1977. С. 7. И другие
2. “Слово в русской советской поэзии” М 1973 “Языковые процессы современной русской художественной литературы”М 1977 Винокур Г.О. Критик Поэтического текста. – М.: Государственная Академия художественных наук, 1927
3. В.В Виноградов Поэзия Анна Ахматовой. Л. 1925.
4. Тимофеева .В.В Язык поэта (Поэтические язык Маяковского). М.
5. В.Умурқоловнинг “Poetik nutq leksikasi” (Toshkent:(O'zbekiston Fan nashriyoti 1990 y. 18 b)
- 6 .Sultonov Izzat. Badiiy asarning tili O'zbekiston adabiyoti va san'ati. 1939. 5-son
7. G'ulomov A. Badiiy adabiyotning tili haqida Adabiyot va san'at 1941.1-son
8. Mamatov X Lesiko-stilicheskie osobennosti xudojnost prozi Alishera Navoiy AKD. Toshkent. 1969. Karimov A. Leksikosemanticheskie I stilicheskoe osobennosti yazika poemi “Farhad I Shirin” Alishera Navoivennoy

⁹ www.disnatlib.uz